

THEMA

Nederland, Europa en internationale betrekkingen vijfhonderd jaar geleden

Ronald de Graaf

1. Inleiding

In dit nummer staan Europa en internationale betrekkingen centraal. Het is duidelijk dat ons werelddeel zoals wij dat *hic et nunc* aantreffen, een geschiedenis heeft. Stel dat we 500 jaar teruggaan in de tijd, wat zou dan opvallen als het gaat om Europa en internationale betrekkingen in 1523 en dat gezien vanuit 'Nederland'? Het aardige van 1523 is dat het achteraf een soort van overgangsfase was, van middeleeuwen en renaissance naar de vroegmoderne tijd. Er leefden in 1523 hele vooruitstrevende 'bekende Nederlanders', zoals Desiderius Erasmus en Adriaan Floriszoon Boeyens, beter bekend als paus Adrianus VI, die beiden een omvangrijk netwerk van internationale betrekkingen bezaten.

Europa is nu in zekere zin via de steun aan Oekraïne in oorlog met Rusland. Om die reden is in deze bijdrage een andere 'Nederlander' interessanter dan Erasmus of Adrianus: Karel van Egmond, hertog van Gelre en graaf van Zutphen (1367-1538), een man die bekend stond om zijn vele in verschillende vorstendommen gevoerde oorlogen, en die zich zijn leven lang verzet had tegen incorporatie in het Habsburgse rijk.

Wat zien we als we kijken naar de politieke situatie anno 1523 en welke rol speelde Karel van Egmond hierin? De politieke situatie in 'Europa' kenmerkte zich door dreiging van buiten en innerlijke verdeeldheid. In dit alles wist Karel van Egmond vooral van die verdeeldheid handig gebruik te maken om de macht over zijn hertogdom Gelre in handen te houden.

2. De Ottomanen rukken op

Hoe was de politieke situatie in 1523? Twee jaar eerder werd van 28 januari tot 25 mei 1521 in Worms een rijksdag gehouden. Hier kwamen alle vorstendommen die tot het Heilige Roomse Rijk behoorden samen in vergaderingen, die werden bijeengeroepen en voorgezeten door de in 1520 tot Rooms-koning gekroonde Karel V. Deze rijksdag zou belangrijk worden vanwege de ondervraging van de ketter (in de ogen van Karel V) of kerkhervormer (in de ogen van zijn snelgroeiende schare aanhangers) Maarten Luther, die op 17 en 18 april 1521 plaatsvond onder leiding van Karels 'Orator', Johann von Eck. Dit gesprek was in het Duits, een taal die Karel niet verstond.

Maar die rijksdag werd niet alleen door deze zogeheten 'Duitse pest' gedomineerd, er was ook de angst voor de oprukkende Ottomanen. De Vladimir Poetin van 1523 had donkere ogen, droeg een reusachtige tulpvormige witte tulband en versierde zijn bovenlip met een

bruine afhangende snor: Kanuni Sultan Süleyman I of Soleiman de Grote. Süleyman werd door zijn volk ook wel 'de Prachtlievende' of 'de Wetgever' genoemd (de Graaf, 2018, 27). Zelf noemde deze legendarische overheerser van het Midden-Oosten en Zuidoost-Europa zich in een brief onder andere "Koning der Koningen van de Witte [Middellandse] Zee en de Zwarte Zee, Anatolië, Karaman, Perzië, Damascus, Aleppo, Egypte, Mekka en alle gebieden in Arabië". Süleyman had een hobby: hij investeerde in de mooiste tuinen. Zijn favoriet waren tulpen. Zijn kleren waren er zwaar mee geborduurd en hij belastte zijn onderdanen met het leveren van grote aantallen tulpenbollen. Deze sultan was negenentwintig jaar oud en had een jaar na zijn aantreden in 1521 Servië onder de voet gelopen. Ook wist hij het eiland Rhodos, het christelijke militaire steunpunt dat zijn voorouders tijdens de kruistochten hadden willen veroveren, in te nemen.

De veroordeling van Luther te Worms moet mede worden beoordeeld tegen deze internationale achtergrond: de koning verweet de monnik dat hij de dringend noodzakelijke eenheid van de *christianitas* verbrak. Op de rijksdag besloot Karel V ook om het bestuur van zijn rijk te hervormen. Dat rijk omvatte vanaf het jaar 1477, toen Bourgondië en Habsburg via het huwelijk van Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië verenigd werden, grote delen van Europa.

De Vladimir Poetin van 1523 droeg een witte tulband

Bourgondië was ooit ontstaan in de streek rond de oude hoofdstad Dijon, Autun, Châlon en

Mâcon. Bourgondië zelf was eind veertiende eeuw nog een bescheiden hertogdom, agrarisch van karakter, waarvan alleen Dijon richting de 10.000 inwoners had. De hertogen wisten in ruim anderhalve eeuw (dus supersnel) doorgaans via erfenissen, huwelijken en aankopen en in sommige gevallen veroveringen, de Lage Landen te beheersen, met uitzondering van Friesland, Gelre, en de prinsbisdommen Luik, Utrecht en een aantal kleinere gebieden. Ook bemachtigden zij Artesië, Picardië en delen van Lotharingen en de aan Bourgondië grenzende gebieden Nevers, Charolais, Maconnais en Franche-Comté. Hertog Filips de Goede van Boergondië (1396-1467) verplaatste de hoofdstad van Dijon naar Vlaanderen en later naar Brabant. Brussel, Rijsel en Mechelen zouden de bestuurscentra worden van het Bourgondische hertogdom. Volgens Olivier de la Marche, hofpoëet, diplomaat en kroniekschrijver, bestond het gebied uit vijf hertogdommen en veertien graafschappen. De officiële voertaal was Frans, dus wie in de Nederlanden een baan in het bestuur of aan het hof ambieerde, moest die taal beheersen.

In het midden van de 15de eeuw wisten de Habsburgers, die tot dan toe hertogen van Oostenrijk waren, de positie van Rooms-koning en keizer te bemachtigen. Maximiliaans vader Frederik III was keizer in Oostenrijk-Bohemen, koning van Hongarije en hij bezat delen van Italië; zijn zoon zou dan mede door dit huwelijk met Maria van Bourgondië daaraan toevoegen de zuidelijke Nederlanden, Brabant, Utrecht, Holland, die de 'Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden' werden genoemd en Savoye (het bergland rond Chambéry) en Franche-Comté (het gebied rond Besançon, ten westen van Zwitserland). Dit hele gebied werd het *Heiliges Römisches Reich* genoemd, een naam die teruggrijpt op de romeinse keizers

van weleer en dat nu dus werd beheerst door de Habsburgse dynastie. Het rijk klinkt als een groot land, maar was feitelijk een veelheid aan hertogdommen, graafschappen, (aarts) bisdommen en vrije rijkssteden (zoals ooit Nijmegen). Op sommige plekken had koning Karel V in 1523 feitelijk gezag en in andere, vooral Duitse delen alleen in naam. Karel V regeerde vanuit verschillende hoofdsteden: Madrid, Brussel, Innsbruck, Augsburg, net waar op dat moment zijn aanwezigheid het dringendst nodig was. Karel V was een soldatenkoning. Hij was vrijwel permanent op campagne, soms onderbroken door een rijksdag om belangrijke besluiten te nemen.

Terwijl Karel V in Worms vergaderde, rukte Süleyman vanuit Constantinopel de Donau volgend op. Op 29 augustus 1521 viel het voorste bolwerk van het christendom op het Europese vasteland: hij nam na een beleg van twee maanden de 'Witte stad' Belgrado in. Drie jaar later werd na de Slag bij Mohács Hongarije onder de voet gelopen en verloor een zwager van Karel V het leven. Nu lag de weg naar Wenen open. Volgens historicus Andrew Wheatcroft (Wheatcroft, 2010, 89) drong overal de ernst van de situatie door: "Door boeken, pamfletten en nieuwsbladen ontstond in het Westen grote angst voor hun enorme legers en meedogenloze wreedheid, en van de drukpersen rolde de ene na de andere reeks aanschouwelijke prenten [...] Veel van de gruwelverhalen over deze oorlogen zijn waar." Op de houtsneden die Albrecht Dürer maakte van de dood en verderf zaaiende ruiters van de Apocalyps uit het laatste Bijbelboek, leken de ruiters wel erg veel op de Turkse cavalerie. En Luther verzuchtte: "De jongste dag staat voor de deur; mijn kalender is afgelopen. Heel het firmament en de loop der sterren nemen een einde. De Elbe heeft een heel jaar op hetzelfde peil gestaan." (de Graaf, 2018, 28)

3. Gelre en Frankrijk tegen Habsburg

Om de politieke situatie in 1521-1523 te begrijpen, is wat er in 1492 gebeurde van groot belang. Op 4 april 1492 reed Karel van Egmond na negentien jaren van afwezigheid op zijn paard de stadspoorten van Arnhem binnen. In zijn gevolg reden Gelderse en Franse edelen en tussen de familieleden was tenminste één vrouw, zijn tante Catharina van Gelre. Karel van Egmond was als kleuter uit Nijmegen weggevoerd door Karel de Stoute om aan het Bourgondische hof te worden opgevoed. Na vijftien jaar was hij door de Fransen gevangengenomen en tegen een hoog losgeld na vier jaar internering vrijgelaten. Catharina van Gelre was het die als regentes de Gelderse belangen had verdedigd. Karels ouders waren beiden overleden: zijn moeder stierf toen hij anderhalf jaar oud was en zijn vader (tijdens de ballingschap) toen hij negen jaar oud was.

De Habsburgers hadden twee petten op, namelijk enerzijds als Rooms-koning of keizer over dat hele rijk en anderzijds als heer der Nederlanden. De Gelderse steden hadden zo'n grote hekel gekregen aan de Bourgondische en later de Habsburgse overheersing, dat zij Karel van Gelre spontaan tot vorst uitriepen. Ze ware met name de strenge fiscale maatregelen zat. Zodra Karel tijdens de intocht in Gelre van zijn paard afsteeg, werd hij door de verzamelde magistraten toegesproken: "Wij, richter, burgemeester, schepenen en de raad, de burgers en de inwoners van de stad Arnhem verklaren... de hooggeboren doorluchtige vorst, onze genadige heer, *Heren Carel*, hertog van Gelre." (van Hasselt, 1803, 72-3). Toen kon het feest beginnen en werden de gasten, volgens een ooggetuige uit Doesburg "door een groot aantal

mensen ontvangen op een dans" (Weiler, 1974, 66). Het was een *tripudium*, een drie-pas dans. Drie dagen duurde het feest, daarna ging de stoet naar Zutphen, waarna Karel tevens graaf van Zutphen werd. Tenslotte waren de andere belangrijke Gelderse steden aan de beurt.

Deze vreugde bleek van voorbijgaande aard. Door die hoge belastingen en financieel wanbeleid, trof Karel in Arnhem een lege kas aan. Maar hij moest wel een eigen Gelders hof inrichten. En de Habsburgers gingen in de tegenaanval. Vooral de eerste jaren kreeg hij geldelijke en militaire steun van de Franse koning. Eerst van Karel VIII, later van Lodewijk XII. Zij deden dit vanuit het 'de vijand van mijn vijand is mijn vriend'-principe. De Franse koningen waren bang dat Habsburg veel te groot en machtig zou worden en Karel van Egmond verweet Maximiliaan dat hij hem, Karel, jarenlang in de gevangenis had laten zitten, zonder serieus te hebben gepoogd om hem vrij te kopen. Gelre en Frankrijk hadden dezelfde afkeer van Habsburg.

Karel van Egmond had de wens om de Gelderse hertogelijke dynastie voort te zetten. Daarvoor moest hij Habsburgse troepen uit de Gelderse steden verjagen en hij wilde dat de Duitse keurvorsten onder aanvoering van diezelfde Maximiliaan hem formeel als 'rijksonmiddellbare' (dat is geheel zelfstandige leenman van het Roomse Rijk) hertog van Gelre en graaf van Zutphen erkenden.

Luther verbrak de eenheid van de *christianitas*

Die keurvorsten waren de aartsbisschoppen van Mainz, Keulen en Trier en de koning van Bohemen, de Paltsgraaf aan de Rijn, de hertog van Saksen en de markgraaf van Brandenburg. Dit was gezien de geschiedenis van Gelre een logisch verzoek: vanouds was er tussen Keulen, Kleef, Berg, Gulik en Gelre intensief economisch en cultureel verkeer en van de Nederlandse gewesten was Gelre het meest Duitse.

Het was Maximiliaan die dit verzoek telkens weer blokkeerde – hem spottend 'meneer Karel' noemde – en probeerde om met legers Karel van Egmond tegen te werken, maar die liet zich niet verslaan en veroverde zelfs korte tijd Friesland, Drenthe en Groningen. De landvoogdes Margaretha was veel diplomatieker (en verstandiger) dan haar vader Maximiliaan. Uiteindelijk was het haar gelukt om met de vrede van Gorkum en de vrede van Kamerijk het wapengeweld te doen stoppen. Eerder was in 1510, 1519, 1522 en 1526 het vredesoverleg telkens op het laatste moment afgeketst doordat de keizer een andere mening had gehad dan de landvoogdes en obstructies opwierp.

Op de rijksdag in Worms kwam een Gelders verzoek van Karel om door de koning te worden beleend met zijn hertogdom niet eens op de onderhandelingstafel. Er zat voor zijn gezanten niets anders op dat hun verzoek op schrift te stellen, maar ook dat haalde niets uit. Eind december 1521 maakte de hertog in een brief aan Frans I, de opvolger van Lodewijk XII, de balans op: "Ondanks onze goede hoop had de onderneming [in Worms], net als enkele woorden die sommige keurvorsten spraken, geen goed resultaat" (Gelders Archief, 1531). Waarop die goede hoop gebaseerd was, is een raadsel.

Tenslotte zou Karel van Egmond aan koning Frans I weinig tot niets te danken hebben,

sterker nog, door Frans I ter wille te zijn maakte hij in 1527 (door Utrecht aan te vallen) en 1528 (door Den Haag aan te vallen) twee flinke blunders. Het was Karels fout dat hij dit niet wilde inzien en tevergeefs vertrouwde op Franse steun om zijn 'vertrouwde' oorlogszuchtige politiek te kunnen voortzetten. In 1528 herhaalde zich de situatie van 1505 toen Habsburg aanviel en de Franse koning geen steun verleende. In beide gevallen moest de Gelderse hertog het tegen zijn vijanden afleggen en ook verkreeg hij niet de gehoopte erkenning. Vol verbittering en van allen verlaten, stierf hij op het hof in Arnhem op 30 juni 1538. Jan Romein vatte zijn internationale reputatie mooi samen:

Toch eenmaal een vorst, wiens naam weerklonk door West-Europa; van een bekendheid, die zeer onevenredig was met de belangrijkheid van zijn klein gebied; wiens doen en laten aan de Nederlandsche regeering slapelooze nachten bezorgde, jaren lang. Sympathiek alleen, omdat hij, gesteund door de diepgewortelde overtuiging van zijn goed recht, nooit versaaagd heeft in den bijkans hopeloozen strijd om zijn vaderlijk erfdeel (Romein, 1937, 447).

Delen van deze bijdrage zullen verschijnen in mijn biografie 'De grootste Gelderlander aller tijden. Hertog Karel van Egmond (1467-1538)'

Dr. R. (Ronald) de Graaf is historicus en als lerarenopleider werkzaam aan de Christelijke Hogeschool Ede. E rdgraaf@che.nl

Literatuur

Gelders Archief. 0001 2.14.2, inv 1733.1-0072 (nr. 1978) wrsch. 20.12.1531.

de Graaf, R. (2018). *De prins. Willem van Oranje, 1533-1584*. Elburg: Uitgeverij Karmijn.

van Hasselt, G. (1803-1804). *Arnhemse Oudheden*, 4 dln. Deel 2. Arnhem.

Romein, J. (1937) 'Karel van Egmond'. Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 10, p. 447. <dbnl.org/tekst/molh003nieu10_01/molh003nieu10_01_0652.php>

Weiler, A.G. (1974). *Necrologie, kroniek en cartularium C.A. van het fraterhuis te Doesburg (1432-1559)*. Voorzien van paleografische en boek-archeologische aantekeningen door A. Gruijs. Leiden: Brill.

Wheatcroft, A. (2010). *De vijand voor de poort. De Habsburgers, het Ottomaanse rijk en de slag om Europa*. Amsterdam: Atlas.